

कृदन्तपरिचयः

अन्नपूर्णा कर

शोधछात्राः, व्याकरणविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपति:

Article Info

Volume 5, Issue 5

Page Number : 121-124

Publication Issue :

September-October-2022

Article History

Accepted : 01 Sep 2022

Published : 15 Sep 2022

शोधसारांशः - कृदन्तप्रकरणं मुख्यतया भागद्वये विभक्तमस्ति - पूर्वकृदन्तं (अवान्तरभेदः - कृत्यप्रकरणम्) उत्तरकृदन्तं च (अवान्तरभेदः - उणादिप्रकरणम्)। वस्तुतः अष्टाध्याय्यां “धातोः”¹ अस्मात् अधिकारसूत्रात् आरभ्य तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपदस्य समाप्तिपर्यन्तं “उणादयो बहुलम्”² यावत् सम्पूर्णं कृत्यप्रकरणम् उत्तरकृदन्त इति नाम्ना प्रसिद्धम्। यद्यपि पाणिनीपरम्परायाः प्राचीनग्रन्थेषु तादृशः विभागः उपलब्धः नास्ति। उपर्युक्ता प्रकरणव्यवस्था प्रथमवारं भट्टोजिदीक्षितेन स्वस्य वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-ग्रन्थे प्रवर्तिता इति। कौमुदीकारः विषयस्य अवगमने सुगमतायै एतां स्वयमेव परिकल्पितां प्रकरणव्यवस्थां आरब्धवान् स्यात्। लघुकौमुदीकारः भट्टोजिदीक्षितेन कृतस्य विषयविभागस्य व्यावहारिकरूपेण अनुकरणं कुर्वन् सम्पूर्णं कृदन्तप्रकरणं निम्नलिखितचतुर्भागेषु वर्गीकृतवान् अस्ति- (1) कृत्यप्रकरणम्, (2) पूर्वकृदन्तप्रकरणम्, (3) उणादिप्रकरणम् तथा (4) उत्तरकृदन्तप्रकरणम्।

मुख्यशब्दाः- प्रत्ययः, कृदन्तपरिचयः, 'धातोः', निर्मितः, निमित्तशब्दः, विभक्तिः, कृत्यप्रकरणम्, पूर्वकृदन्तप्रकरणम्, उणादिप्रकरणम्, उत्तरकृदन्तप्रकरणम्।

मनसि स्थापनीयं वस्तु अस्ति यत् अस्मिन् कृत्यप्रकरणे आगच्छन्तः प्रत्ययाः केवलं कृत्संज्ञा भवति न तु कृत्यसंज्ञा।

एवं वर्तमानपूर्वकृदन्तप्रकरणस्य द्वितीयाध्याये अस्य प्रकरणस्य अन्तर्गतं ये ण्वुल्तृचौ³ सूत्रात् आरभ्यते। एवं प्रकारेण एतेषां सूत्राणां भिन्नार्थप्रत्ययानां च मध्ये आगतानि सूत्राणि विस्तरेण आलोच्यन्ते। कृतप्रत्ययाः प्रायः मूलमात्रेण एव निरूप्यन्ते, परन्तु प्रायः एतान् प्रत्ययान् शब्दविशेषस्य उपशब्दे उपसर्गेण वा स्थिते एव मूलेन निर्धारणं सम्भवति। एतस्य एककस्य अध्ययनेन एतादृशानां विशेषस्थानानां विषये अपि ज्ञानं प्राप्तुं शक्नुमः। अस्याः अस्मिन् प्रकरणान्तर्गतं ण्वुल्, तृच्, णिनि, ल्यु,

1. अष्टा- 3/1/91

2. अष्टा- 3/3/1

3. अष्टा- 3-1-193

अच्, क, अण्, ट, खश, खच्, मनिन्, क्विनिप, वानिप, विच, क्विप् इति प्रत्ययानां चर्चा भवति। तेन सह एतेषां कृत्प्रत्ययानां संयोगात् उत्पद्यमानानां शब्दानां प्रक्रिया अपि प्राकृतग्रन्थे प्रदर्शिता अस्ति।

सूत्रं - ण्वुल्तृचौ

वृत्ति - धतोरेतौ स्तः। कर्तारी कृदिति कर्त्रर्थे ।

अर्थः - कर्त्रर्थे ण्वुल् तृच् च धातुमात्रात् प्रत्ययौ भवतः।

व्याख्या - अयं प्रत्ययविधायकविधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे ण्वुल्तृचौ प्रथमः द्विवचनशब्दः। एते प्रत्ययाः कार्तरि कृत्सूत्रानुसारेण विषयार्थे भवन्ति। ण्वुल् तृच् इत्यत्र वु तृ च तिष्ठति। अन्ये अनुबन्धाः अन्तर्धानं भवन्ति।

सूत्रम् - युवोरनाकौ⁴

वृत्तिः - यु-वु एत्योरनाकौ स्तः।

भावार्थ - यु-वुयोः स्थाने क्रमशः अन, अक च आदेशाः सन्ति ।

उदाहरणम् - कारकः । कर्ता ।

व्याख्या - एषः आदेशविधायकविधिसूत्रम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे युवोः-इदं षष्ठीद्विवचनान्तम्। अनाकौ प्रथमाद्विवचनान्तम् अत्र यथासङ्ख्यायाः कारणात् क्रमशः अन, अक इति क्रमाः सन्ति।

कारकः- करोतीति कारकः । कृधातोः 'ण्वुल्तृचौ' कर्त्रर्थे ण्वुल् प्रत्यये अस्मिन् परिस्थितौ 'चुट्टू' आनेन सूत्रेण णकारस्य इत्संज्ञया तथा च 'हलन्त्यम्' अस्य सूत्रस्य माध्यमेन ल् कारस्य इत्संज्ञया तथा 'तस्य लोपः' इति सूत्रेण लोपे, अस्मिन् परिस्थितौ 'युवोरनाकौ' इति अस्मात् सूत्रात् वु प्रत्ययस्य स्थाने अकादेशे कृ+अक 'अचो णिञ्जित'⁵ इति सूत्रेण ऋकारस्य वृद्ध्यादेशे 'क+आर्+अक' अभवत्। तदनन्तरं वर्णसम्मेलनं कृत्वा कारकः अभवत्। ण्वुल् इति कृत्प्रत्ययः, अतः तस्य संयोगेन निर्मितः निमित्तशब्दः विभक्तिः अभवत्। यस्य फलस्वरूपं 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञया प्रथमैकवचने सुप्रत्यये विभक्तिकार्ये कारकः इति रूपं सिद्धम्।

कर्ता - करोतीति कर्ता। 'कृ'धातोः 'ण्वुल्तृचौ' सूत्रात् 'तृच्' प्रत्यये कृ+तृच् इत्यत्र प्रत्ययसम्बन्धान्तः चकारस्य अनुबन्धलोपे कृ+तृ अस्मिन् परिस्थितौ 'आर्धधातुकं शेषः'⁶ इति सूत्रात् तृ इत्यस्य अर्धधातुकसंज्ञया 'सार्वधातुकार्धतुकयोः'⁷ इति सूत्रेण 'कृ' इत्यस्य इगन्ताङ्गस्य ऋकारस्य 'गुणैकादेशे', 'रपरकृत्वा' च क्+अर्+तृ अस्मिन् परिस्थितौ वर्णसंयोगेन कर्त् निर्मायते । तदनन्तरं प्रतिपदिकसंज्ञया प्रथमा विभक्तिः एकवचने सु प्रत्यये विभक्तिकार्ये कर्ता इति रूपं सिद्धम् ।

4. अष्टा-7-1-1

5. अष्टा-7-2-115

6. अष्टा- 3-4-114

7. अष्टा- 7-3-84

सूत्रम् - नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः⁸

वृत्ति - नन्दादेर्ल्युः ग्रहादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात्।

भावार्थ - नन्दिदिधातुभ्यः लुप्रत्ययः, ग्राहिदिधातुभ्यः णिनिः, पाचादिधातुभ्यः च अच्प्रत्ययः।

उदाहरणम् - नन्दयति नन्दनः। जनमर्दयति जनार्दनः। लवणः। ग्राही। स्थायी। मन्त्री। पचादिराकृतिगणः।

व्याख्या - अयं प्रत्ययः विधायकविधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे नन्दिग्रहपचादिभ्यः एषः पञ्चमी एकवचनान्तशब्दः। ल्युणिन्यचः प्रथमाबहुवचनान्तशब्दः। ल्युप्रत्ययस्य लोपात् युः तिष्ठति। 'णिनि' इति अन्त्यस्य लोपात् 'इन्' अवशिष्यते, 'अच्' इत्यत्र अन्त्यस्य लोपात् 'अ' इति अन्त्यः अवशिष्यते।

नन्दयति नन्दनः - टुनदी (समुद्र) धातोः ण्यन्ते नन्दिशब्दः भवति, ततः परं 'नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति सूत्रेण 'ल्यु' प्रत्यये नन्दि ल्यु अस्मिन् परिस्थितौ 'णेराणिटि'¹⁰ सूत्रेण णिसम्बन्धी इकारस्य लोपे नन्द् + ल्यु अस्मिन् परिस्थितौ लकारस्य इत् संज्ञया लोपे 'युवोरनाकौ' सूत्रेण 'यु' इत्यस्य स्थाने 'अन' इति आदेशे नन्द् + अन वर्णसंयोगेन नन्दन निर्मितः। तदनन्तरं प्रातिपादिकसंज्ञया सुविभक्तिः उत्पत्तिः नन्दनः इति एतत् रूपं सिद्धम्।

गृह्णातीति ग्राही - ग्रह धातोः 'नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति सूत्रेण 'णिनि' प्रत्यये ग्रह+णिनि अस्मिन् परिस्थितौ प्रत्ययस्थः अनुबन्धलोपे ग्रह+इन् अत्र णित् कारणात् ; अत उपधायाः' सूत्रेण उपधायाः वृद्ध्यादेशे ग्राह+इन् इति संयोगेन ग्राहिन् इति तदनन्तरं प्रातिपादिकसंज्ञया सुविभक्तिः उत्पत्तिः विभक्तिकार्ये ग्राही इति रूपं सिद्धम्।

सूत्रम् - इगुपधज्ञाप्रिकिरः कः¹¹

वृत्ति - एभ्यः कः स्यात्।

यथा - बुधः। कृशः। ज्ञः। प्रियः किरः।

व्याख्या - अयं प्रत्ययः विधायकविधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे इगुपधज्ञाप्रिकिरः पञ्चमी एकवचनान्तम् पदम्। कः प्रथमैकवचने एषः शब्दः। 'क' प्रत्यये अपि 'ककारस्य' अनुबन्धलोपे 'अकारः' अवशिष्यते। कित् कारणात् गुणवृद्धिः निषेधः भवति।

उदाहरणम्- बोधति बुध्यते इति वा बुधः- बुध् (बुध अवगमने) इति धातोः 'इगुपधज्ञाप्रिकिरः कः' इति सूत्रेण 'क' प्रत्यये बुध्+क एवं सति ककारस्य 'इत्' संज्ञया अनुबन्धलोपे बुध् + अ अस्मिन् आर्धधातुकसंज्ञात्वात् अस्मात् सूत्रात् 'पुगन्तलघुपधस्य च'¹² इति गुणः प्राप्तः, यः 'कित्' इति कारणात् 'कङ्गति च'¹³ इति सूत्रेण निषेधः। तदनन्तरं वर्णसंयोगेन बुधः रूपं सिद्धम्।

8. अष्टा-3-1-134

9. अष्टा- 3-1-134

10. अष्टा-6-4-51

11. अष्टा-3-1-135

12. अष्टा- 7-3-86

कृश्यतीति कृशः - कृश् इति धातोः 'इगुपधज्ञप्रिकरः कः' इति सूत्रेण 'क' प्रत्यये कृश्+क एवं सति 'ककारस्य' इत्संज्ञया अनुबन्धलोपे कृश्+अ प्रत्ययस्य अर्धधातुसंज्ञात्वात् 'पुगन्तलघुपधस्य च' इति सूत्रात् गुणः दत्तः, यः 'कित्' इति कारणात् 'कङ्गति च' इति सूत्रात् नकारितः। तदनन्तरं वर्णसंयोगेन कृश इति शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञा सुप्रत्ययः उत्पत्तिः विभक्तिकार्ये कृशः रूपं सिद्धम् अभवत् ।

इत्येवं प्रकारेण कृदन्तपरिचय इति विषयं संक्षेपरूपेण ससूत्रम् उदारणं प्रत्युदाहरणञ्च एवं उदाहरणस्य प्रक्रिया अस्मिन् पत्रे उल्लिखितम् । इति शम् ।

परिशीलितग्रन्थसूची

1. व्याकरणमहाभाष्यम् -श्री भार्गवशास्त्रिण-चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठा, दिल्ली।
2. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी- श्रीगोपालदत्त पाण्डेयः - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,
3. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी- लक्ष्मी शर्मा - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वारणासी।
4. परिभाषेन्दुशेखरः - आचार्य विश्वनाथ मिश्र - चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वारणासी।
5. पाणिनीय अष्टाध्यायी पाठः-स्वामी प्रह्लाद गिरि वेदान्तकेशरी -चौखम्बासुरभारती प्रकाशन, वारणासी